

Η φιλοσοφία ως δημόσιος λόγος¹

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΝΕΧΑΜΑΣ

Τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἄξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον... τοῖς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὀκόσα ἐγερόθεντες ποιοῦσιν ὀκώσπερ ὀκόσα εὐδόντες ἐπιλανθάνονται.

ΤΑ ΛΟΓΙΑ αυτά αποτελούν την πρώτη αναφορά ενός φιλοσόφου της Δύσης στο ευρύτερο κοινό. Λόγια του Ηρακλείτου, γραμμένα γύρω στα 500 π.Χ., εκφράζουν μια βαθειά περιφρόνηση. Το κοινό δεν άργησε ν' αντιδράσει, κυρίως με την δίκη του Αναξαγόρα στα μέσα του πέμπτου αιώνας και με τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη, όπου ο φιλόσοφος, μέσω του Σωκράτη, παρουσιάζεται ως άχρηστος μα επικίνδυνος τρελλός, ικανός να στρέψει τα παιδιά εναντίον των γονέων τους και, πιο γενικά, να τα διαφθείρει. Και ακριβώς αυτή η κατηγορία για τη διαφθορά των νέων, μαζί με το αδίκημα της ασέβειας, έφερε τον ίδιο τον Σωκράτη στο δικαστήριο και, τελικά, αντιμετώπιζε με τον θάνατο στα 399 π.Χ.

Οι Αθηναίοι ήταν πεπεισμένοι πως ο Σωκράτης επενέβαινε επικίνδυνα, και επομένως αποτελεσματικά, στο δημόσιό τους βίο. Αλλά η κατηγορία της διαφθοράς και της υπονόμευσης των ορθών αξιών είναι, ειρωνικά, ακριβώς η ίδια κατηγορία που ο Πλάτων, με τη σειρά του, εξαπέλυσε εναντίον της ρητορικής και της ποιήσεως – εναντίον δηλαδή της πολιτικής και της τέχνης. Μόνο διότι ήταν ήδη διεφθαρμένοι από τον δημόσιο λόγο τους μπόρεσαν οι Αθηναίοι, κατά τον Πλάτωνα, να θεωρήσουν αρνητική την επίδραση του Σωκράτη. Τα διεφθαρμένα μάτια βλέπουν την πρόοδο ως οπισθοδρομία.

Από τις απαρχές της, λοιπόν, η φιλοσοφία βρίσκεται σε μια ανταγωνιστική σχέση με το ευρύ κοινό. Αλλά ο ανταγωνισμός προϋποθέτει την εμπλοκή. Οι ρίζες της φιλοσοφίας, επομένως, ανήκουν στο δημόσιο χώρο. Η φιλοσοφία άρχισε να μιλάει με κοινή, δημόσια φωνή – μια φωνή που, με τους αιώνες, έχασε, απέκτησε και έχασε ξανά, μια φωνή που πρέπει να επαναποκτήσει.

Το θεμελιώδες ερώτημα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας είναι «*Τί ἐστὶν ἀρετή;*». Κατά τα τέλη του πέμπτου αιώνας, η έννοια της αρετής είχε σχεδόν ταυτισθεί με την έννοια της

επιτυχίας, ιδιαίτερα στην πολιτική. Ο Πρωταγόρας, π.χ., ισχυρίζεται πως διδάσκει τους μαθητές του πώς να διαχειρίζονται την ιδιωτική τους περιουσία και πώς να αποκτήσουν πολιτική και γενικά δημόσια αναγνώριση – πώς, όπως λέμε σήμερα στην Αμερική – να γίνουν πλούσιοι και διάσημοι, rich and famous. Όπως πολλοί από μας σήμερα, ο Πρωταγόρας ταυτίζει την επιτυχία με την ευτυχία, την ευδαιμονία.

Το φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνος μπορεί να ερμηνευθεί γενικά ως μια προσπάθεια να αποδειχθεί πως η αρετή και η ευδαιμονία δεν μπορούν να ταυτισθούν με αυτού του είδους την επιτυχία. Ο Πλάτων πιστεύει πως το να επιτύχει κανείς ως άνθρωπος δεν συνίσταται στην απόκτηση περιουσίας και φήμης. Αντίθετα, προϋποθέτει το εσωτερικό αγαθό, αυτό που ο Πλάτων αποκαλεί *ψυχικήν ἁρμονίαν*.

Η περίπτωση όμως του Σωκράτη δείχνει ότι, αντίθετα προς την επιτυχία, η πραγματική αρετή αναγνωρίζεται πάρα πολύ δύσκολα. Διότι ο Σωκράτης, ο μόνος *ἀγαθὸς ἄνθρωπος* της εποχής του, όχι μόνον δεν θεωρήθηκε αγαθός, αλλά μάλιστα έχασε την ζωή του εξαιτίας της αρετής του. Αν αυτό είναι το τίμημα της αρετής, τότε ίσως πραγματικά η προσπάθεια να μην αξίζει τον κόπο.

Η *Πολιτεία* του Πλάτωνος, το κείμενο που έχει υπαγορευτεί την φύση και την πορεία της φιλοσοφίας στη Δύση, αντιμετωπίζει αυτό ακριβώς το πρόβλημα. Σκοπός του έργου είναι να πείσει πως το τίμημα που πλήρωσε ο Σωκράτης δεν αποτελεί κατ' ανάγκη τη μοίρα του κάθε ανθρώπου που ακολουθεί τον ίδιο τρόπο ζωής – δηλαδή την φιλοσοφία. Η φιλοσοφία μπορεί να αναμειχθεί στα δημόσια χωρίς να συνεπάγεται τον όλεθρο του φιλοσόφου. Το πρόβλημα της *Πολιτείας* είναι πρόβλημα κοινό, κοινωνικό και δημόσιο.

Ο Πλάτων είδε τον άνθρωπο που στον *Φαίδωνα* περιέγραψε ως τον *ἄριστον καὶ ἄλλως φρονιμώτατον καὶ δικαιοτάτον τῶν τότε ὧν ἐπειράθημεν* όχι μόνο να περάσει απαρατήρητος αλλά μάλιστα να εκτελεσθεί ως κοινός εγκληματίας. Στην περίπτωση του Σωκράτη το ιδιωτικό αγαθό διασπάσθηκε εντελώς από τη δημόσια αναγνώριση. Το κοινό, εξαιτίας της διεφθαρμένης του φύσης, θεώρησε την αρετή του ως κακία. Πώς θα μπορούσε να αποφευχθεί κάτι τέτοιο; Η απροσ-

δόκητη απάντηση του Πλάτωνος είναι ότι αυτό που χρειάζεται είναι μια πόλις διοικούμενη από φιλοσόφους – μια πόλη όπου οι άνθρωποι με την καλύτερη ψυχή, ως πολιτικοί ηγέτες, θα αναγνωρίζονται και ως άριστοι πολίτες.

Ο Σωκράτης έζησε υποστηρίζοντας πως η επιμέλεια του εαυτού προηγείται της επιμέλειας της κοινωνίας. Το πρόβλημα που τον απασχόλησε – το πρόβλημα που ουσιαστικά δημιούργησε τη δυτική φιλοσοφία – ήταν πρόβλημα κοινωνικό και δημόσιο αν και όχι άμεσα πολιτικό με τη σημερινή έννοια του όρου: πώς γίνεται να εκπαιδευθούν οι άνθρωποι ώστε να είναι πραγματικά ευτυχείς. Αυτό απέχει αστρονομικά από τη σημερινή τοποθέτηση της φιλοσοφίας, πρώτιστα, βέβαια, στην Αμερική αλλά δυστυχώς επίσης και στην Ελλά-

δώς, ευχάριστες στους πάντες. Στην πραγματικότητα, όμως, η δημόσια σημασία ως επί το πλείστον αποκλείει την δημοτικότητα.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους η φιλοσοφία εγκατέλειψε τον δημόσιο χώρο είναι ο εξής. Για να υπερασπίσει τον Σωκράτη στην *Πολιτεία*, ο Πλάτων αναγκάστηκε ν' αντιμετωπίσει διάφορα γενικά και αφηρημένα προβλήματα. Εφ'όσον κάθε άτομο πρέπει να ζει μέσα σε κάποιο κοινωνικό σύνολο, υποχρεώθηκε να περιγράψει τη σύσταση της τέλει πόλης. Γι' αυτό το σκοπό, του στάθηκε αναγκαίο να εξηγήσει την ψυχολογική δομή των πολιτών. Έτσι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το ιδεώδες άτομο κατέχει τη γνώση που μόνο η επιστημονική, μαθηματική και φιλοσοφική εκπαίδευ-

δα, καθώς η φιλοσοφία αποκτά και εδώ όλο και περισσότερο επαγγελματικό χαρακτήρα.

Ένας από τους λόγους γι' αυτή την αντικοινωνική στροφή της φιλοσοφίας είναι το γεγονός ότι έχουμε πια συνηθίσει να ταυτίζουμε το δημόσιο με το δημοφιλές και το εκλαϊκευμένο – σφάλμα που εγώ προσωπικά θεωρώ σοβαρότατο. Ο Σωκράτης ήταν δημόσιο πρόσωπο. Όπως λέγει ο Κικέρων, κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό στη γη και την εισήγαγε στις οικίες των ανθρώπων. Την εξάσκησε σε δημόσιους χώρους, χωρίς τεχνική ορολογία, με κοινούς ανθρώπους. Παρ' όλα ταύτα, δεν υπήρξε ποτέ δημοφιλής. Αντίθετα, αντιμετώπισε παρανόηση, περιφρόνηση, και, τελικά, τον ίδιο τον θάνατο.

Δεν πρέπει, λοιπόν, ποτέ να συγχέουμε ένα ρόλο δημόσιο μ' ένα ρόλο δημοφιλή. Δεν πρέπει να νομίσουμε πως η φιλοσοφία δεν απευθύνεται στο ευρύ κοινό επειδή συχνά υποστηρίζει θέσεις δυσάρεστες ή επειδή οι απόψεις των φιλοσόφων δεν είναι πάντοτε ευκατανόητες. Αντίθετα, πιστεύω, πολλά από τα πιο επείγοντα προβλήματα της εποχής μας παραμένουν άλυτα ακριβώς διότι οι λύσεις που προτείνονται είναι σχεδιασμένες ώστε να είναι άμεσα κατανοητές και, δυστυ-

ση μπορούν να αποδώσουν. Ποια είναι όμως τα αντικείμενα αυτής της γνώσης; Το ερώτημα αυτό τον έφερε στην θεωρία των Ιδεών, στο διαχωρισμό μεταξύ αισθητού και νοητού κόσμου, και στην αθανασία της ψυχής.

Τα θέματα αυτά είναι φοβερά αφηρημένα. Και οι φιλόσοφοι έχουν πεισθεί πως οι απόψεις του Πλάτωνος είναι γενικές και αφηρημένες διότι συνιστούν απαντήσεις σε αφηρημένα ερωτήματα – πράγμα που, όπως ισχυρίζομαι, δεν αντιπροσωπεύει καθόλου την αλήθεια. Κι έτσι, θέματα όπως «Τι είναι η γνώση;» ή ακόμη και «Τι είναι το καλό;» αντιμετωπίζονται ανεξάρτητα από τις συνθήκες μέσα από τις οποίες πρώτα προέκυψαν και έτσι παρουσιάζονται ως καθαρά θεωρητικά προβλήματα χωρίς άμεση σχέση με τη ζωή. Δεν πρέπει όμως ποτέ να ξεχνάμε πως πολλές από τις πιο αφηρημένες φιλοσοφικές θεωρίες αποτελούν απαντήσεις σε συγκεκριμένα, πρακτικά προβλήματα: πώς να υποστηριχθεί ο Σωκράτης, πώς να οργανωθεί η πολιτεία, πώς να εκπαιδευθούν τα παιδιά μας.

Ας πάρουμε ως παράδειγμα τον αποκλεισμό της ποίησης από την ζωή των ανθρώπων της Πολιτείας. Η ποίηση, κατά τον Πλάτωνα, συγχέει το αυθεντικό με το πλαστό. Απεικονί-

ζει μόνο θέματα πρόστυχα και βίαια. Και υποχρεώνει ακόμη και «τους έπιεικείς» να συμπεριφέρονται κατά τρόπο αισχρό επειδή τον συνηθίζουν από την ποιητική και θεατρική του απεικόνιση.

Πώς μπόρεσε ο Πλάτων, που ήταν ο ίδιος μεγάλος λογοτέχνης, να πιστέψει κάτι τέτοιο για τον Όμηρο και τον Αισχύλο; Η προσωπική μου άποψη είναι ότι η πλατωνική επίθεση κατά της ποιήσεως γίνεται αμέσως κατανοητή μόλις την ερμηνεύσουμε όχι ως γενική επίθεση κατά των καλών τεχνών – που, ούτως ή άλλως, δεν υπήρχαν την εποχή εκείνη – αλλά ως συγκεκριμένη επίθεση κατά της μαζικής διασκέδασης. Η κλασική ελληνική ποίηση απευθύνετο σε όλους – εμπόρους και αγρότες, πλούσιους και φτωχούς, μορφωμένους και

ση των αρχαίων Αθηναίων, τότε ο ρόλος της ήταν ακριβώς παράλληλος με τον ρόλο της τηλεόρασης στη ζωή μας σήμερα. Και η σύγχρονη τηλεόραση είτε αποτελεί στόχο εντελώς πλατωνικών επιθέσεων – συγχέει, όπως όλοι ξέρουμε, το αυθεντικό και το πλαστό, είναι απόλυτα επιφανειακή και παρουσιάζει μόνο πρόστυχα και βίαια θέματα, και επηρεάζει τη συμπεριφορά μας προς το χειρότερο – είτε, όπως συμβαίνει με τη φιλοσοφία της τέχνης μας, αγνοείται απόλυτα.

Ο Πλάτων δεν ασχολήθηκε με τα παραδοσιακά προβλήματα της αισθητικής αλλά με το πρακτικό πρόβλημα αν είναι σωστό οι άνθρωποι να θεωρούν τους ήρωες της λαϊκής τέχνης ως παραδείγματα προς μίμηση. Πλησιάστε το θέμα από μια τέτοια σκοπιά, και είναι αμέσως προφανές ποιος υπερίσχυ-

αμόρφωτους, και εβραβεύετο από κριτές που επιλέγοντο με κλήρο. Για να ευχαριστήσουν το πλήθος, οι αρχαίοι συγγραφείς συνέθεταν έργα που ο Πλάτων τα έβρισκε τόσο απεχθή όσο και οι σημερινοί διανοούμενοι βρίσκουν απεχθή τα έργα της λαϊκής κουλτούρας και της μαζικής επικοινωνίας.

Επέτυχε η επίθεση του Πλάτωνος; Από μια άποψη, καθόλου – ο Όμηρος βρίσκεται επί κεφαλής του λογοτεχνικού κανόνα στον οποίο ανήκει και ο Πλάτων· η Ορέστεια παίζει παράλληλο ρόλο στην αντιμετώπιση των προβλημάτων της νομικής και ηθικής ευθύνης με τη σκέψη του Αριστοτέλη. Τα πρόσωπα που, κατά τον Πλάτωνα, κατέστρεψαν τις ψυχές των ανθρώπων του κόσμου του είναι τώρα υπεύθυνα για την δημιουργία των ψυχών των συγχρόνων μας.

Από μια άλλη άποψη, όμως, ο Πλάτων αναφαινεται, όπως πάντα, πάμνικη. Διότι αν θεωρήσουμε ότι ισχυρισμός του είναι όχι ότι η ίδια η τέχνη, αλλά ότι μόνο η μαζική διασκέδαση είναι βλαβερή, ότι τίποτε το λαϊκό δεν αξίζει σοβαρή προσοχή ούτε μπορεί να έχει αξία, τότε είναι απόλυτα φανερό πως η πλατωνική προσέγγιση είναι πια γενικά αποδεκτή και επιβεβλημένη. Τι εννοώ;

Αν η ποίηση – δραματική ή επική – ήταν η μαζική διασκέδα-

σε. Η επίθεση του Πλάτωνος έχει επιτύχει τόσο ώστε η σημερινή φιλοσοφία ούτε καν φαντάζεται πως τα ηθικά και αισθητικά χαρακτηριστικά της τηλεόρασης μπορούν να αποτελέσουν μέρος του αντικειμένου της – εκτός, φυσικά, αν πρόκειται να καταδικασθούν ολοσχερώς.

Με τη νίκη του όμως αυτή, ο Πλάτων έχασε τη μάχη που έδωσε για να εξασφαλίσει στη φιλοσοφία ένα κεντρικό ρόλο στο δημόσιο βίο. Έχοντας απομονωθεί από τις τέχνες που έχουν δημόσια σημασία, η φιλοσοφία σήμερα δεν έχει να πει τίποτε που να έχει σημασία για τις τέχνες. Μια πρόσφατη εισαγωγή στην αισθητική ορίζει το θέμα του πεδίου της με το ερώτημα γιατί οι άνθρωποι διαβάζουν μυθιστορήματα και ποίηση, γιατί ακούν κλασική μουσική, και γιατί επισκέπτονται μουσεία. Ισχύει όμως το γεγονός ότι έτσι περνά τον ελεύθερό του χρόνο ο περισσότερος κόσμος; Ένα μικρό μέρος, ασφαλώς ναι. Το μεγαλύτερο μέρος, όμως, προφανώς όχι. Για κάθε ώρα που είναι αφιερωμένη στον Αισχύλο ή στον Μπαχ, τουλάχιστον χίλιες χαρμαίζονται (όπως πιστεύουμε) στην τηλεόραση. Πρέπει όμως ο κόσμος να εκτίθεται στην «επικίνδυνη» επίδραση της «Λάμπης» ή της «Τόλης και Γοητείας»; Πρέπει να επιτρέπουμε στα παιδιά μας και

γενικά στους νέους να παρακολουθούν τέτοια προγράμματα; Λίγοι από μας (ελπίζω!) απέρχονται από το θέατρο της Επιδάουρου έχοντας παρακολουθήσει μια παράσταση της *Μήδειας* του Ευριπίδη έτοιμοι να σκοτώσουν τα παιδιά τους. Όμως, έτσι τουλάχιστον μας λένε, αναρίθμητοι άνθρωποι οδηγούνται στη βία και στα ναρκωτικά εξαιτίας της τηλεόρασης. Εξηγείται αυτό από μια διαφορά καλλιτεχνικής ποιότητας και μόνον; Κι αν η απάντηση είναι θετική, τότε πώς εξηγείται το γεγονός ότι ο Πλάτων παρέβλεψε εντελώς τα επιτεύγματα της τέχνης της εποχής του;

Μέρος της απάντησης σ' αυτό το ερώτημα είναι το ότι δεν είχε τις αναγκαίες κατηγορίες της κριτικής, που πρώτος ο Αριστοτέλης ανέπτυξε στην *Ποητική* του – ένα από τα πιο παρερμηνευμένα έργα της φιλοσοφίας μας, που το θεωρούμε ως υπεράσπιση της τέχνης κατά του «φιλισταϊσμού» του Πλάτωνος, ενώ στην πραγματικότητα αποτελεί την αντίδραση ενός «φιλισταίου» στην γενική αποκήρυξη της λαϊκής τέχνης εκ μέρους των διανοουμένων.

Ο ισχυρισμός μου αυτός δεν υποτιμά καθόλου την *Ποητική*. Αντίθετα, πιστεύω πως οι απλές απόψεις του μεγάλου αυτού έργου αποτελούν την απαρχή όλης μας της κριτικής. Η *Ποητική* απέδειξε ότι η ποίηση αποτελεί έναν πολυσύνθετο θεσμό που περιέχει έργα που διαφέρουν θεμελιωδώς σε υφή, σε σκοπό και σε ποιότητα. Αν και κάθε άλλο παρά απόλυτος θαυμαστής της ποιήσεως, την οποία ελέγχει πολύ στενά στην *Πολιτική* του, ο Αριστοτέλης συνειδητοποίησε ότι η ποίηση θα επιζούσε ούτως ή άλλως, ότι έπαιζε και ότι θα συνέχιζε να παίζει σημαντικό ρόλο στην ζωή των Αθηναίων. Επινόησε στοιχεία που θα βοηθούσαν στο να διακρίνει κανείς πότε έπαιζε τον ρόλο της αυτό σωστά και πότε όχι. Σκοπός του ήταν, και πάλι, όχι η υπεράσπιση της τέχνης καθ' αυτήν αλλά η διάρθρωση των αρχών βάσει των οποίων η λαϊκή διασκέδαση θα μπορούσε ν' αποκτήσει μια θετική κοινωνική παρουσία.

Αυτά ακριβώς τα θέματα πρέπει να απασχολήσουν και πάλι τη σημερινή φιλοσοφία της τέχνης, εν αντιθέσει με τα αφηρημένα προβλήματα που την καθιστούν και ακατανόητη και βαρετή. Ο ρόλος των μέσων μαζικής επικοινωνίας στη ζωή μας εγείρει σοβαρά φιλοσοφικά ερωτήματα, τα περισσότερα των οποίων τα βρίσκουμε ήδη στο έργο του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη. Κατέστρεψαν τα μαζικά μέσα, την πολιτική στάθμη και τις αισθητικές μας αξίες; Συνιστούν αναπόφευκτα έναν παράγοντα εκφυλισμού ή μπορούν να χρησιμοποιηθούν σωστά; Επιδέχονται βελτίωση ή πρέπει να βρούμε την ποιότητα μέσα σε ό,τι ήδη έχουμε δει και ακούσει; Οι απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα – έτσι τουλάχιστον πρέπει να πιστεύει η φιλοσοφία μας – δεν είναι διόλου προφανείς. Αλλά αξίζει τον κόπο – και τον κίνδυνο – να τα αντιμετωπίσουμε; Σκεφθείτε: Για να εξετάσουμε τα θέματα αυτά σοβαρά πρέπει οι ίδιοι να εκτεθούμε στα μέσα μαζικής επικοινωνίας για κάποιο σοβαρό χρονικό διάστημα. Αλλά τι συμβαί-

νει αν ο Πλάτων είχε, τελικά, δίκιο και αυτό συνεπάγεται την καταστροφή της ψυχής μας; Έπεται από το γεγονός ότι εγώ παρακολουθώ σοβαρά την τηλεόραση και ότι αποτελεί κεντρικό αντικείμενο των ενδιαφερόντων μου πως οι αρχές μου, και το γούστο μου, είναι ήδη διακυβευμένες και διεφθαρμένες; Ή μήπως η ανάγνωση του Αριστοτέλη μου έχει παράσχει τα αναγκαία μέσα αμύνης κατά των κινδύνων που ο Πλάτων διέκρινε στις τέχνες που ήταν δημοφιλείς στην εποχή του – κινδύνους που συνεχίζουμε να επισημαίνουμε (συνήθως, δυστυχώς, χωρίς καν να τις κοιτάζουμε) στις τέχνες που είναι δημοφιλείς στη δική μας;

Σ' αυτά τα ερωτήματα, δεν έχω σήμερα απαντήσεις – το μόνο που μπορώ να πω είναι πως είμαι βέβαιος ότι δεν πρόκειται να είναι όλες αρνητικές. Στο κείμενο αυτό ήθελα μόνο να επιμείνω πως τέτοιες ερωτήσεις πρέπει να βρίσκονται στο επίκεντρο του φιλοσοφικού λογισμού. Έτσι μόνο θα βρεθεί και η φιλοσοφία στο επίκεντρο της δημόσιας σκέψης και της γενικής μας παιδείας. Η φιλοσοφία ξεκίνησε από θέματα που απασχολούσαν το ευρύ κοινό. Σ' αυτά τα δημόσια προβλήματα ίσως έχουμε να δώσουμε μόνο λύσεις μη δημοφιλείς – παρ' όλα αυτά πρέπει να τις δώσουμε. Χρησιμοποιήσα μερικά από τα προβλήματα που αφορούν στα μέσα της μαζικής επικοινωνίας ως ένα παράδειγμα των δημοσίων θεμάτων που πρέπει να μας απασχολούν. Υπάρχουν ακόμη πάρα πολλά άλλα. Η φιλοσοφία πρέπει και πάλι να στραφεί προς αυτά και να αναπτύξει για μια ακόμη φορά τη δημόσια, κλασική φωνή που την εγέννησε και που θα της επιτρέψει να επιζήσει ως κεντρικός παράγων της σύγχρονης παιδείας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Εισήγηση στο Α΄ Φιλοσοφικό Συνέδριο με θέμα «Φιλοσοφία και Παιδεία» που διοργάνωσε ο Σύλλογος Αποφοίτων Κολλεγίου Αθηνών και διεξήχθη στο Θέατρο Χωρέμη, το διήμερο 1-2 Νοεμβρίου 1996.